Language

Тел

Язык

DOI: 10.26907/2311-2042-2022-19-2-7-23

ASPECTS OF STUDYING ROOT BASES IN THE TURKIC LANGUAGES

Nuriya Usmanovna Khaliullina,
Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmulla,
3 a October Revolution Str., Ufa, 450000, Russian Federation,
nurkha@yandex.ru.

Ilshat Sakhiyatullovich Nasipov,
Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmulla,
3 a October Revolution Str., Ufa, 450000, Russian Federation,
nasipov2021@yandex.ru.

This article provides an overview of various trends in Turkic linguistics related to the study of root bases.

The paper examines the views of well-known Turkologists on the structure of root bases, morphological features and semantic features. Primary roots, as the simplest, smallest and at the same time important units, constitute a very ancient layer, like the linguistic phenomenon itself. Today, their collection and systematization is one of the urgent tasks of studying the history of the language.

The theoretical and practical significance of this research is determined by the possibility of using its main results in comparative-historical and etymological studies, in developing the theory of the root in the Turkic and Altaic languages.

Key words: Turkic languages, comparative-historical linguistics, root, base, reconstruction, etymology, diachrony, syncretism, system

Introduction

The concept of the root was used in linguistics in ancient Indian grammars. In scientific literature, this term is used to name the smallest semantic unit, *the nominal root of the word, root morpheme, root word, primary word, etymological root, main morpheme, root base, formative form of the word, formative stem, primary stem, etc*.

The problem of the "root base" occupies a special place in the Turkic languages, since in Indo-European linguistics a "historical taboo" was set regarding the relationship between the root and the word, the possibilities of the root and the stem coinciding [1, p. 99]. This stereotype in comparative studies persists today. A. Potebnya especially supports the opinion that "roots existed before words and were formed by means of word formation after the appearance of the inflectional system. Scholars, working in the field of the Turkic languages, do not adopt this scientific standpoint for two reasons:

firstly, synchronously Turkic words can be freely distinguished into an independent root and other morphemes; secondly, monosyllabic roots were clearly recorded in the Orkhon-Yenisei inscriptions of the 7th century. “In the Turkic languages, the ‘adding’ of morphological elements to the root occurred in accordance with the laws of agglutination,” notes the Kyrgyz scientist B. M. Yunusaliev. In his opinion, “in the Turkic languages, only a monosyllabic word can act as a root. Even inseparable polysyllabic words are formed either by adding grammatical indicators to the root, or as a result of the semantic mixing of two independent roots, or as a result of phonetic ‘deformation’” [2].

Numerous works published on the issue of root bases and the abovementioned views testify to its current significance. Opinions on the structure of the Turkic root in different years were expressed by O. Betlingk (1851), G. Vamberi (1878), V.V. Radlov (1893-1911), V. Bang (1916), N. 1954), D. G. Kiekbaev (1955), A. Zayonchkovsky (1961), V. Kotvich (1962), N. A. Baskakov (1962, 1979, 1988), N. K. Dmitriev (1962), G. Derfer (1964), B. A. Serebrennikov (1965), V. Aslanov (1965, 1971), A. M. Shcherbak (1970), A. N. Kononov (1971, 1980), N. Ganiev (1974), I. V. Kormushin (1971 , 1991), E. V. Sevortyan (1973), E. R. Tenishev (1976), V. I. Tsintsius (1979), T. M. Garipov (1979), K. M. Musaev (1984), A. T. Kaidarov (1986), E. Z. Kazhibekov (1986), Zh. Mankeeva (1991), N. I. Egorova (1992), B. O. Oruzbayeva (1994), A. G. Shaikhulova (2000) and others. In particular, scholars debate whether monosyllabic verbal roots are the [C+V] type ending in a vowel. A number of Turkologists (for example, Vl. Kotvich), using a comparative analysis of the Turkic, Mongolian, and Tungus-Manchu languages, conclude that in the Turkic and, more broadly, Altaic languages, the root can be of different types - from simple V, CV, VC to complex CVC, CVCC. Other scientists (G. Vamberi, V. V. Radlov, N. A. Baskakov, A. M. Shcherbak), on the contrary, believe that the monosyllabic root of the classical type C + V + C is the type of the most ancient root structure. Proponents of this point of view believe that the only primary root in the Turkic languages can be the type CVC (for example, the verbs *Sal -, Bar -, Kel -*). In their opinion, the presence of an etymological root of the V + C type is impossible. N. A. Baskakov notes that the theory suggesting the primacy of two-vowel roots has not been proven [3, p. 100]. In later works, the author says that the roots in the CV structure are numerically smaller than in the ancient written monuments and the modern Turkic languages, which is an argument against their primacy. As one of the proofs, he cites the fact that the Turkic languages are characterized by a root type with a closed syllable, consisting of initial (anlaut) and final (auslaut) consonants, their frequency being 75% [3].

N. Baskakov’s ideas can serve either as a starting point for researchers in their search, or as their last frontier, which they are to reach on the basis of observations.

Materials and methods of research

Our study is based on the theory of the root in Turkology and Altaistics, research works and dictionaries.

We use the methods of historical and comparative linguistics and the descriptive method.

Discussion

V. Radlov was the first scientist to demonstrate the possibility of restoring (reconstructing) many Turkic roots into a CV prototype. In his work “Vvodnye mysli k opisaniyu morfologii tyurkskikh yazykov” (“Introductory Thoughts on the Description of Morphology of the Turkic Languages”) (1906), he proposed a doctrine of the morphological elements’ origin in Turkic words. According to the data on modern languages that have passed a long way of development, one can trace Turkic words “expansion” in the history of their development. According to Radlov, “...when studying monosyllabic Turkic stems, we can further observe that some widespread monosyllabic bases cannot be considered proper roots at all; they were formed by a fusion of a lost stem with some other base affixes” [4]. For example, *bak* ~ *pak* are formed from the verb *pa-* ~ *ba-* “to bind” plus the affix *- k*, they were recorded in the Orkhon-Yenisei inscriptions, in “Kutadgu bilig”; the verbs *syk* - “to squeeze”, *syn* - “to break, destroy”, *syt* - “to crush” are formed from the more ancient root **sy* [5]. Later, E. Sevortyan and A. Kononov agreed with these views of Radlov. Moreover, in many cases, the second consonant sound of the VC type also falls into a similar scheme. For example, according to E. Sevortyan, the final consonants *y, z* in the Turkish words *iy-* “to agree, approach, correspond, be to the face” and *uz* - “suitable, befitting” are derivational indicators [4].

Proceeding from the disintegration of the roots, Mr. Vambery singles out the concepts of “root” and “base”. In his opinion, the use of the term “base” makes it possible to single out “the root and

adjoining appendages" in its composition. He was one of the first in Turkology to identify 47 bases confirming this point of view.

The status of the Turkic root in diachrony as an "inseparable lexeme" is only a hypothesis. Many experts note that in the modern Turkic languages not only two- and three-syllable roots, but also monosyllabic roots constitute once independent morphological elements of the language as a result of the agglutinative development. In accordance with phonetic, morphological and semantic patterns, they have merged into a single whole to such an extent that today it is impossible to separate them [4, p. 19].

According to the terminology of Zh. Mankeev, the theory of the root should be analyzed in dynamics. The root is a unit of the ontological level, so it constantly changes.

The presence of etymological roots like V, CV, VC does not cause controversy in many studies. In his well-known article, A. Zaionchkovsky finds specific examples to illustrate the thesis about the occurrence of verbal stems of the primary C + V type in the Turkic languages [6, p. 29]. The researcher found the material showing that in the Turkic languages, especially in written monuments, there is a large number of examples of monosyllabic verbal roots belonging to the CV type. In support of his point of view, he cites 11 root bases: *ba* – "binding"; *yu-* "wash", *yi-, ye-* "eat", *ku* – "protect"; *ka* – "fold", *ko* – "deliver"; *sa* – "count"; *sy* – "destroy"; *su* – "pull"; *ti / te* – "to speak"; *tu* - "load" [6]. As K. Musaev notes, A. Zaionchkovsky developed a method for restoring the etymological root using the comparative method [4]. At the same time, the author says that not all root verbs can be attributed to the CV type.

According to A. Kononov, the shortest form of the Turkic root is determined by 2 types: V, CV and VC. As for the widespread type of CVC, "in many cases, morphological analysis shows that the third element (the final consonant) is the direction indicator in verbs and the derivational affix in nouns". Indeed, in many Turkic languages, including Tatar and Bashkir, there are many verbs among root words of the CVC type with affixes denoting the etymological root and direction. In such examples as *kil* < **kel, kit* < **ket*, we can distinguish the root **ke* and the direction affix [4, p. 20].

In the most ancient dialect of the Turkic language, B. Yunusaliev identifies four types of monosyllabic roots: 1) V: *u* "dream", *o-* "think", 2) CV: *sa-* "count", *ju-* "load", *sy-* "break ", *be+n* "I", *bi+z* "we"; 3) VC: *at-* "horse"; *al-* "take", *as-* "hang", *an-* "beast"; 4) CVC: *kel-* "come", *ke+t* "leave", *sug-* "water", *tag-* "mountain". The author notes the conventionality of the CVC type, since the words, related to modern languages, such as *zhak -, zhan -, zhal -,* "may further disintegrate as our cognitive boundaries, expand in historical grammar" [2].

The modern Turkic languages have preserved their ancient root structure. The structure of the roots in ancient Turkic written monuments and in modern Turkic languages is basically reduced to the same types. This testifies to the thousand-year conservation of the root structure in the Turkic languages and, consequently, to the preservation of the structure of the Proto-Turkic root in modern languages [4]. Another opinion of K. Musaev about the root is innovative. He emphasizes that historical roots do not have indicators that allow them to be attributed to one or another group of words.

The concept of "root" has not yet found a complete, objective and strict definition in relation to the modern Turkic languages. According to many researchers, its distinctive feature is historical variability and the preservation or loss of individual formants. These features are reflected in the following definition, given by A. Kononov: "the root of a word is a historical concept meaning that the structure of the root changes depending on a number of circumstances, and, first of all, on the preservation or extinction of the individual formants' word-formation ability" [4]. For example, in the modern Turkic languages, the basis for the formation of the verb *bajla-* "to bind" is the noun *baj* "bundle, knot", which, in turn, consists of an affix forming the verb *ba-* "to bind" + -j/γ -; *edgäp-* "to teach" < *ög* "mind" < *ö* "to think"; *sana-* "count" < *san* "account" < *sa* "count" (*san-* "be considered").

According to A. Kaidarov, "the Turkic root is the oldest and a historically real unit of the language, which has retained its essence, despite the phono-morpho-semantic changes, as a result of the agglutinative development. It structurally coincides with the original word if it does not exceed one syllable. In other cases, the root is an artificial unit of language, in which it expresses statics and the word - dynamics" [7, p. 24].

G. Alparov, for example, considers that: "practically, we have no three-syllable root words, there are few of them. Upon careful consideration, we have come to the conclusion that they are either abbreviated forms of two words, or are coined by some addition" [8, p. 58]. In his work "Grammar

of the Tatar Language" V. Khangildin writes: "the root is the most important part of the word – the part that cannot be divided into more significant parts. The root base is historically more ancient: from the point of view of the phonetic structure, it has relatively smaller dimensions. Most of the root consists of one or two syllables" [9, p. 28].

Consequently, in the Turkic languages, numerous secondary roots are found, formed on the basis of primary (etymological, historical) roots.

Most scholars, while studying the structure of the roots, belonging to different Turkic languages, establish the monosyllabic nature of the root. A. Kaidarov highlights such aspects of Turkic monosyllabs as their structure and structural types, primary and secondary roots, internal changes / phonomorphological factors, monosyllabicity / polysyllabicity, decay / non-disintegration, independence / freedom, stability / instability, semantic variability / immutability. He claims that "monosyllabic roots in the Turkic languages are not a fiction, but a real fact", and draws the following conclusions:

1. *root → stem → word* as a result of the sequential agglutinative development in the phono-morpho-semantic structure of lexical units are adjacent links that are differentiated internally;
2. historical roots are monosyllabic in their structure in most cases: the most ancient and primary types of monosyllabic roots found today are V (vowels), CV (consonants + vowels), and the types VC, CVC, VCC, CVCC are the result of the further agglutinative development ;
3. Turkic monosyllabic roots can break up not only within artificial language units, but also in general into smaller morphemes that once existed in the language;
4. Turkic monosyllabic roots in modern languages can be distinguished from artificial bases as independent and "conservative, etymologically dark, dead" forms;
5. Turkic monosyllabic root bases are characterized by structural variability and variability in accordance with phono-morphological patterns among representatives of the common Turkic and individual languages;
6. Turkic monosyllabic roots are characterized by a constant change in their development, they are semantically dependent on internal and external factors. Separate groups of roots do not have an independent lexical meaning, only their primary, common etymological meaning can be determined, and this meaning has always been subjected to internal differentiation and concretization suitable for the development of word formation [7, p. 35].

A. Kaidarov notes that the creation of a complete corpus of monosyllabs in individual Turkic languages and its in-depth scientific research has served as the basis for the development of the Turkic roots general theory. The author, relying on the principles of his theory, compiled a dictionary of monosyllabic root bases in the Kazakh language. At the beginning of the dictionary entry are monosyllabic roots, which are given in the Kazakh alphabet; translations into Russian are given in a simplified and generalized way. All derivatives of a homogeneous root are presented in one layer with the signs >,<. Homonyms-roots are combined into one semantic nest [7, p. 35]. Here is an example of an excerpt from the dictionary of monosyllabic root bases in the Kazakh language:

* *kai* [qaj] I (questions: when, where, etc..): *кайда (kai-da) < кай+да* where, *кайсы* (kai-sy) < *кай+сы* which…

**kai*- [qaj-] II (syncretic: turn, turn back, lean back, arch back // reverse, opposite; rear, rear, rear, western): *кайкы (kai-ky) < кай+кы* concave, reclined; *кайыр- (kai-yr) < кай+ыр-* turn away, turn; return back; *кайт- (kai-t) < кай+т-* return, leave, come back; depart. Compare: ancient uyghur: go back, return, come back; chuvash: *кай* (kai) back, west.

**kai*-[qaj] III (something frozen, hardened, tcrust): *каймак (kai-mak) < кай+мак* sour cream.

**kai*- [qaj-] IV: *кайна (kai-na) < кай+на* boil; figuratively: to rage;

**kai*- [qaj-] V (syncretic: mate, mated female animals: *кайы (kai-y) < кай+ы* to mate with the male. Mated (camel);

**kai* [qaj] VI (something slippery, sliding, floating on the surface of the water, through the air): *кайык (kai-yk) < кай+ык* a boat. Compare in kyrgys *кайы* (kaiy) glide through the air; on the surface of the water (about a flat object), etc.;

**kai* [qaj] VII: *кайрак (kai-rak) < кай+рак* whetstone;

**kai* [qaj] VIII (kinship in the female line): *кайын (kai-yn) < кай+ын* wife's relatives; compare: *кат (kat) < кат+ын (kat-yn)*; ancient Turkic *qad* close, blood relative.

**kai* [qaj] IX (something related to cutting, chopping, shredding): *кайшы (kai-shy) < кай+шы* scissors... Compare: *кый (kyi) > кыйкала- (kyikala), кыр- (kyr) > кыршы (kyrshy)...*

**kait*- [qajt-] return, return back. Compare: **кай* (kai) II > *кай+ыр* (kai-yr) > *кай+тар*- (kai-tar) [6, pp. 235-236].

The dictionary is the basis for systematizing the lexical richness of all Turkic languages and etymological research.

In the article "The Lexico-Semantic Development of the Root **qa* in the Altaic Languages", I. Kormushin provides additional materials on the root **qa* in a comparative aspect study based on the Turkic languages and the Mongolian, Tungus-Manchu languages. This work substantiates the author's reasoning that the root bases in Turkic words, which do not fall apart according to the current point of view, have historically developed as a result of their formal and semantic development.

Mahmud Kashgari recorded the verb **qa* in the dialect of the Yagma tribe, the form *qala* is used in the same meaning in the local dialect of the Chigians [10, p. 13]. The oldest meaning of this verb has been preserved in the Yakut and Nogai languages: Yakut *xala* (kala) "put", Nogai *кала* (kala) 1) "lay, put", 2) "restore, build". The *-la* element can be considered as an affix in the *qala* verb; in Indo-European language studies, the term "determinative" is used in relation to such elements.

If we compare the root *qa* with the verb *qat*, widely used in ancient monuments and the modern Turkic languages, we will find that the element *-t* has acquired the meaning of an expansion form. The semantics of the verb *qat* has developed further; it has acquired not only the meaning "to connect, bring two things together", but also, as in Turkish, the meaning "to add (take something as a basis, add to it)", "mix" (mix different things, usually about a solution). In the Bashkir, Yakut and Kazakh languages, the verb *кату (katu)* has its own meaning: "twist, weave (thread)", that is, connect the threads together, etc. The concretization of semantics in the Bashkir and Nogai languages has led to the following meaning: "seasonal food": *Ашка корот катыу (*ashka short katyu). Also, in Turkish, *katik* means "spice for bread", in Tatar – "food spice".

The *qar* verb should be included in the group of the words in question. Mahmud Kashgari defines synonymy – the semantic identity of the verbs *qar* and *qat*. In different Turkic languages, the abovementioned differences in the meanings of the verbs *qat, qar* can only be explained by the specialization of their original, primary meaning. This feature manifests itself in the new shades of meaning added to the lexical content of the verb: some additional indications of the features of the action functions and the action objects [10, p. 16].

I. Kormushin notes that the verbs *Qa-, qala-, qat-* and *qar* have one root, and the elements *-la, -t* and *-r*, can be considered formatives merged with the root as a result of semantic differentiation.

Despite the fact that Turkic words, united by the bases *Qal, qat, qar, qap*, have a clearly expressed external expressive features and independent categorical lexical content, their semantics is common. The fact that these units indicate plurality and totality is associated with the common presence of the root element *qa* in these words. Consequently, minor consonants are fundamentally affixes or formatives. As for the root **qa*, the uniqueness of its modifications is obvious. It is revealed in the repetition of the certain "semantic ingredient" – the meaning of addition-mixing, the direction towards something, the connection in motion, the unification and definition of a single set of these objects [10, p. 29].

E. Kazhibekov, developing the theory of monosyllabic roots, showed that the main source of homogeneity of roots in the Turkic languages was the syncretic, causative nature of their meanings, the complexity of ancient words' semantics. After the centuries-old evolution of the language, ancient words concretized their lexical and grammatical meanings and took shape as morphologically independent groups of words. But "at first, their boundaries were not very clearly defined" [11, p. 44].

The morphological development of the word in the Turkic languages reinforces the meanings of the lexemes present in the language. Solving the problem of word groups' syncretism allows us to trace the evolution of their forms and meanings.

Not all variants of root bases arose simultaneously, they represent the patterns of the general Turkic central vocabulary development, harmoniously fitting into the phonological structure and the historically established articulation base of each Turkic language. Their, at first glance, confusing device is actually an alternation of sounds, vibrations and reflex reflections [7, p. 69].

Variants of the root, formed by the alternation of the consonant [й] ([j]), are common in the Turkic languages. Such lexical units, having a common origin since ancient times, but not having a similar phonetic structure, may have different semantic content. This opinion is confirmed in the works of R. Akhmetyanov, the author of the etymological dictionary of the Tatar language, and the Bashkir scientist E. Ishberdin. The genetically common roots of the verbs *yat- ~ yad- ~ yaz- ~ yaz- ~ yar- ~ yas- ~ yal- ~ yai* in the modern Tur-

kic languages have a wide semantic field: "to lie" - "to spread" - "to expand" – "straighten" – "spread" – "spread out" – "expand" – "set" – "build" – "create" – "dissect" – "split" . The antiquity of the root sounds is reflected even in ancient Turkic written monuments: *yat*- "to lie down, lay down, spread out" – *yad*- "to spread, distribute, lay out, spill" – *yaz*- "to spread, lay out, spread out", *yaz*- "to untie, dissolve, unravel, spread" – *yar*- "to dissect, split" – *yas*- "to dissolve, scatter, establish, lower" – *yal*- "to flare up, ignite" – *yai*- "to disperse, shake, shake, rinse". In the Tatar language, this phonetic alternation is expressed in a peculiar way: *yat*- "lie down" – *yaz*- "straighten, straighten" – *yar*- "split, split" – *yai*- (җәй-) "spread, spread, spread". The root *yal*- is found on artificial bases: *yal-kyn* "flame", *yal-pak* "flat, flattened", *yal-kau* "lazy" < *yat-kak* "loving to lie down"; *yas-a* "to construct, make, arrange" [12]. Consequently, the change in the phonetic structure of a word is closely related to its semantic content, so the study of the most important historical processes in the phonetics of the Tatar language is directly related to the subject of historical lexicology.

The meanings of a homogeneous word define different aspects of the same phenomenon (name of the work, place, result, tool and other attributes of the work / process). Let's look at some examples that support this point of view.

In the Tatar language, the word а*ң (an* – consciousness) has several meanings: 1. The ability to think, to perceive reality as something inherent in a person. 2. The process of reflecting reality, all human mental activities in the human brain. 3. Sober look, mind; knowledge, awareness. *Аң* (an) expresses the following semantics in the presence of a verbal root: 1. Understanding something, revealing its content, meaning. 2. Evaluation, recognition. 3.Thinking, imagination [13].

**aŋ* – "to think"; "to ponder"; "remember", "remember", "understand" ↔ * *aŋ* – "mind", "consciousness", "susceptibility", "understanding", "thought", etc. a homogeneous root is found in the ancient Turkic and modern languages [5, p. 46].

Khakass **oŋna*-, North Altaic **oŋno*-, as well as **onga*- "know", "understand" along with the Turkic **aŋla*- make it possible to reveal a direct connection between " *а:ң (a:ŋ) ~ аң (aŋ)~ ан (an)* and *ой (oi)* "thought", "mind ". This idea can be substantiated by the form parallel between *ойан-(oyan*-) and *оңдан*- (*oŋdon)* "wake up", "wake up", "wake up", "come to your senses." This connection is also found in other languages: Kyrgyz *ojγor- "assume, conclude", Khakass *oŋar- "understand, reason", Kazakh, Karakalpak *aŋγar- "understand, guess." As in the case of the homogeneous roots **es, *uq*, the derivative meanings "understand" and "listen" can be singled out among the meanings of **aŋla* [11, p. 48].

If we consider examples, related to the type CVC, we can see the syncretism of the roots **küj* ↔ **kün*. In the ancient Turkic languages, the verb forms **köj*- ~ **kön*- ~ **küj*- "to burn" are found [p. 5, 312, 314, 325, 646]. Old Türkic **kön*- e.g. Turk. **kön-ük*- are formed from the verb "get tanned" [6, p. 60]. The similarity of **kuj*- "burn", "bake" with **kün*- "burn" can be explained with the help of secondary stems containing the same identifications: for example, Nogai **qujas* ~ **qïjas* "sun", "a place lit by the sun"; compare: **qujas;* Bashk., Tat. *кояш* (koyash), Uzbek. *қуёш* (kuesh), Uyg. *куяш* (kuyash) and **künäš* "sun" [5, p. 327]; Turkish **qüneş* "sun", Chuv. **χəvεl* "sun", Turkic **kunal* "sun", etc. In Tatar dialects, along with **kujas* "sun", **kön* "sun" is also found. It is used as a part of compound words: *konchygysh* (East), *konbatysh* (West).

The Ufa School occupies a special place in the development of the Turkic languages root theory. Related languages are studied on a broader plane, based on the Ural-Altaic language family.

D. Kiekbaev, on the basis of the certainty-uncertainty principle, proved that word forms developed from unknown to known as a result of the successive attachment of indicators to the root. At each of the language levels– in phonetics, morphology, vocabulary and syntax – there are special means of expressing certainty and uncertainty. From the point of view of the root theory, of interest is the researcher's reasoning about the presence of certain grammatical and semantic possibilities of sounds at the phonetic level. In other words, words have gone along the path of development corresponding to the principles of agglutination from simple to complex, from unknown to known. For example, the plural suffix *лар*- (lar-) has gone through several stages of its historical development: *-л*- > *-ла*- > *-лар* (-l- > -la- > -lar). At each stage, the meaning of plurality is expressed more clearly, due to the possibilities of sounds (phonetic units). Here, for example, the possibility of expressing plurality, width, and uncertainty of the exponent *-a* is explained by the fact that it is acoustically the widest vowel. The same principle allows us to distinguish consonants as grammatical formants that are parts of the roots, especially in the roots like VC, CVC.

The works of T. Garipov provide a synchronic and diachronic description of the Kypchak languages of the Volga and Ural Regions.

Working on compiling a synopsis and taxonomy of language units, the Ufa School relies on the principles of systematicity in the study of root bases.

The well-known Turkologist Prof. A. Shaikhulov explores the material of the languages of the Volga-Kama-Ural ethno-linguistic region in ideographic paradigmatics. In his works, he refers to the general Turkic and areal vocabulary, and to the lexical units of the Altaic languages. More than a million appellative units of current dialects and modern languages, collected by a scientist in the "Research (Educational) Interuniversity Laboratory of the Spiritual Culture of the Turkic, Mongolian, Finno-Ugric and Indo-European (Slavic) Peoples of the Volga-Kama-Ural Ethnolinguistic Region", have become the basis for theoretical observations. From a systemic point of view, A. Shaikhulov explores monosyllabic roots in the Kypchak languages within the framework of the cognitive spheres "nature (inanimate, animate)", "man" (man as a physical and biological being), "man as an emotional, mental, emotional, conscious being", "society", "cognition". On the one hand, according to the author, "the presentation of the root bases of related languages in the form of a synopsis allows us to reveal their specific features concerning a person's knowledge of the world around him and its reflection in the word" [4, p. 179]. In other words, the systematization of root bases should form the basis of etymology. On the other hand, A. Shaikhulov, continuing the ideas of well-known Turkologists on monosyllabic roots, managed to describe the phonological combinatorics, the semantics of monosyllabic roots of the Tatar and Bashkir languages within the framework of the systematic approach.

In his works, I. Nasipov systematizes borrowings from the Fin-Ugor languages found in the Tatar language [14].

Consequently, language, as an objective reflection of the reality around us, exists in the form of certain combinatorial patterns, schemes, models, matrices and paradigms. Today, as many scholars point out, the "synergetic definition of the world" prevails in linguistics. In new trends, research is also being carried out on the lexical-semantic system of the language. Synergetics is based on the idea of the unity and coherence of the world, the interconnection of everything: "each small unit of the Universe is a special world, defined (animated) by itself and universal being, the universe as the unity of all its parts" [15, p. 146].

Such integrity and unity of the world is described in the language through a number of etymological nests, genetic paradigms determined by the primary root base. Our works investigate some etymological nests of common roots found in the Turkic, Mongolian, Tungus-Manchzhur languages of the Altaic language family. For example, the etymological root **toγ-*, recorded in the Old Turkic dictionary, consists of the following semantic "meanings": *toγ-* I. 1. be born, reborn, appear. 2. "ascension (about the luminaries)" (compare: in the Turkic, Mongolian, Tungus-Manchzhur groups: *tuγ-* "something fluttering; rising"); *toγ-* II. "to rise, heave (about dust)"; *tuγ-* II. "a barrier, obstruction, dam; damper, latch" → *tuγ+la-* "to close, push" [5, p. 584]. The etymological root *toγ* - < *to* (its phonetic variants *tï* ~ *tu* ~ *tü* ~ *tö* ~ *tä*) in some languages has the following reflexes: 1) Tatar, Bashkir: *ту-* (tu-), *тыу-* (tyu-) "be born, appear", Chuvash: *тух-* (tukh-) "appear, show, elevate"; Mongol *төрө-х* (toro-kh) "give birth" < *ту-рих* (tu-rikh) "throw out, throw away", compare *ту-рс* (tu-rs – "caviar"), Tatar, Bashkir: *туг-ан* (tug-an) "relative; native", *ток-ым* (to-kym) "generation; breed"; Kalmyk: *тохм* (tokhm) "genus, origin", *туг-улах-* (tug-ulakh) "to give birth (about animals)", Evenk: *туу* (tuu) "calve; breed chicks", *ту-уэн* (tu-uen) "cousin", Sol.: *ту-ни* (tu-ni) "cousins", Neg: *тув-эн* (tuv-en) "children of women from the mother's clan; of the same kind", *ту-рул* (tu-rul) "relatives", Sol.: "rebirth"; Mongol: *tu-run* (tu-run) "grandson", *торон* (to-ron) "relationship; relatives"; Tatar dialects: *ту-мача* (tu-macha), *то-мачей* (tu-machey) "relatives"; 2) mongol *тоос (toos)*, bur. *тоо-һон* (Too-khon) "dust (dusty fog, raised dust)", compare: *тоо-ро-г* (too-ro-g) "dust" < *тог-ориху* (tog-orikhu) "encircle, encircle from all sides"; manchzhur: *дувэ* (duve) "end", *дуб-э* (dub-e) "end, peak, point, top"; 3) Turkic: *ток-та* (tok-ta) ~ *тукта* (tuk-ta) "stop"; *тыгыл* (tygyl) "blocked; covered; opposite, contradiction; pristine, perfection, absolute;closed), *түг-әрәк* (tu-gerek) "isolation, circle"; tatar, bashkir *туг-ар-* (tug-ar-) "discord"; Bashkir: *ток-ан* (tok-an), Chuvash: *тав-а* (tav-a) "knot, loop"; Mongol: *тох-ох-* (toh-oh-) "saddles, throws on", *ту-ку-* (tu-ku-) "saddles", manchzhur: *тох(о)-* (toh(o)-) "harness; sheathe with seine"; Old Turkic: *туг-ун* (tug-un) "knot", Mongol: *тунг* (tung) "sew-on loop on a dress, breakdown, staple", *ту-на* (tu-na) "string"; udmurt: *туh-и-* (tuh-i-) "satisfy" [16]. Lexical units within the etymo-

logical nest are inherent in the integrity of the meaning, since the common root is associated with the development of the stem. However, this semantic integrity also includes the diversity of the surrounding world (nature, man, society) in accordance with systemic relationships.

Conclusions

The root of the word as the simplest, shortest and at the same time important unit, like the linguistic phenomenon itself, constitutes a very ancient layer. Without it, it is impossible to establish the genetic relationship of modern languages, the "homogeneity" of the lexical fund. Centuries-old verbal creativity is also based on the root.

In Turkic linguistics, opinions on the nature of historical roots are contradictory. Research on the structure and structural types of root bases was carried out in two directions. If the integrity of the historical root, especially of the CVC type, is determined, then, it indicates that it has passed the stages of the development corresponding to the processes of agglutination. One of the important aspects is the semantic features of root bases. The subject of this research is the change in the meaning, the direction of the root base development, the ratio of the lexical units' meaning in the modern language to the meaning of the primary, etymological root. In modern linguistics, the status of root bases is studied according to the principles of consistency and synergetics, corresponding to the new paradigms. Consequently, the issues of the root word, etymological root and the historical root need further research.

References

1. Timirkhanov, V. R. (2007). *Imyaslavie i lingvistika kornya* [Imyaslavie and Root Linguistics]. 248 p. Moscow, MAKS Press. (In Russian)
2. Yunusaliev, B. M. (1953). *Razvitie kornevykh slov v kirgizskom yazyke: diss. dokt. filol. nauk* [Development of Root Words in the Kyrgyz Language: Doctoral Thesis Abstract]. 38 p. Moscow. (In Russian)
3. Baskakov, N. A. (1988). *Istoriko-tipologicheskaya fonologiya tyurkskikh yazykov* [Historical and Typological Phonology of Turkic Languages]. 207 p. Moscow, Nauka. (In Russian)
4. Shaikhulov, A. G. (2000). *Struktura i ideograficheskaya paradigmatika odnoslozhnykh kornevykh osnov v kypchakskikh yazykakh Uralo-Povolzh'ya v kontinuume areal'noy, mezhtyurkskoy i obshchetyurkskoy leksiki* [The Structure and Ideographic Paradigmatics of Monosyllabic Root Stems in the Kypchak Languages of the Ural-Volga Region in the Continuum of Areal, Inter-Turkic and Common Turkic Vocabulary]. 490 p. Ufa, RiO BashGU. (In Russian)
5. *Drevnetyurkskii slovar'* (1969) [Ancient Turkic Dictionary]. 677 p. Leningrad, Nauka. (In Russian)
6. Zaionchkovskii, A. K. (1961). *K voprosu o strukture kornya v tyurkskikh yazykakh: Glagol'nyye osnovy monosillabicheskogo (odnoslozhnogo) tipa S+G (soglasnyy+glasnyy)* [On the Issue of the Root Structure in the Turkic Languages: Verbal Stems of the Monosyllabic (Monosyllabic) Type C+V (consonant+vowel)]. VYA. No. 2. P. 28-35 (In Russian)
7. Kaidarov, A. T. (1986).*Struktura odnoslozhnykh korney i osnov v kazakhskom yazyke* [The Structure of Monosyllabic Roots and Stems in the Kazakh Language]. 328 p. Alma-Ata, Nauka. (In Russian)
8. Alparov, G. Kh. (1945). *Izbrannyye Trudy* [Selected Works]. 145 p. Kazan'. (In Russian)
9. Khangildin, V. N. (1954). *Grammatika tatarskogo yazyka: ocherki o morfologii* [Grammar of the Tatar Language: Essays on Morphology]. 335 p. Kazan', Tatknigoizdat. (In Russian)
10. Kormushin, I. V. (1971). *Leksiko-semanticheskoye razvitiye kornya *qa v altayskikh yazykakh* [Lexico-Semantic Development of the Root *qa in the Altaic Languages]. Tyurkskaya leksikologiya i leksikografiya. p. 11-13. Moscow, Nauka. (In Russian)
11. Kazhibekov, Ye. Z. (1985). *Glagol'no-imennaya korrelyatsiya gomogennykh korney v tyurkskikh yazykakh (yavleniye sinkretizma)* [Verb-Nominal Correlation of Homogeneous Roots in Turkic Languages (phenomenon of syncretism)]. 272 p. Alma-Ata, Nauka. (In Russian)
12. Akhmat'yanov, R. G. (2003). *Istoricheskiye istochniki tatarskikh terinologii* [Historical Sources of Tatar Terinologies]. 174 p. Kazan', Tatar. knizh. izd. (In Russian)
13. Khaliullina, N. U., Shaykhulov, A. G. (2004). *Tyurkskiye yazyki Uralo-Povolzh'ya v kontekste altayskogo yazykovogo soobshchestva (opyt leksiko-semanticheskogo i ideograficheskogo slovarya): slovar'* [Turkic Languages of the Ural-Itil Region in the Context of the Altaic Language Community (Experience of Lexico-Semantic and Ideographic Dictionary): A Dictionary]. Ch. I, 226 p. Ch. II, 272 p. Ufa, Vostochnyi un-t. (In Russian)
14. Nasipov, I. S. (2009). *Opyt sistematizatsii finno-ugorskikh zaimstvovaniy v tatarskom yazyke* [Experience of Systematization of Finno-Ugric Borrowings in the Tatar Language]. 233 p. Kazan', IYALI. (In Russian)
15. Pyataeva, N. V. (2006). *Antropotsentricheskiy i sistemotsentricheskiy printsipy lingvistiki v dinamicheskom issledovanii leksicheskikh gnezd* [Anthropocentric and System-Centric Principles of Linguistics in the Dynamic Study of Lexical Nests]. 280 p. Ufa, Gilem. (In Russian)
16. Khaliullina, N. U. (2016). *Semanticheskaya rekonstruktsiya kornevykh osnov v etimologicheskom gnezde (na materiale yazykov altaiskoi sem'i)* [Semantic Reconstruction of the Root Bases in the Etymological Nest (based on the languages of the Altai family)].

Gumanitarnye nauki i obrazovanie. No. 2 (26), pp. 133. (In Russian)

ТӨРКИ ТЕЛЛӘРДӘ ТАМЫР НИГЕЗЛӘРНЕ ТИКШЕРҮ АСПЕКТЛАРЫ

Нурия Усман кызы Хәлиуллина,
М. Акмулла исемендәге Башкорт дәүләт педагогия университеты,
Россия, 450000, Уфа ш., Октябрь революциясе ур, 3 а йорт,
nurkha@yandex.ru.

Илшат Сәхиятулла улы Насипов,
М. Акмулла исемендәге Башкорт дәүләт педагогия университеты,
Россия, 450000, Уфа ш., Октябрь революциясе ур, 3 а йорт,
nasipov2021@yandex.ru.

Әлеге мәкаләдә төрки тел белемендә тамыр нигезләрне тикшерү белән бәйле төрле юнәлешләргә күзәтү ясала.

Хезмәттә танылган тюркологларның тамыр нигезләрнең төзелешенә, морфологик үзенчәлекләренә, семантик билгеләренә бәйле карашлары барлана. Беренчел тамырлар иң гади, кыска һәм шул ук вакытта мөһим берәмлекләр буларак, тел феноменының үзе кебек үк бик борынгы катламны тәшкил итәләр. Аларны туплау, системалаштыру бүгенге көндә тел тарихын тикшерүнең көнүзәк мәсьәләләренең берсе булып тора.

Фәнни-тикшеренү эшенең нәзари һәм гамәли әһәмияте хезмәтнең төп нәтиҗәләрен тарихи-чагыштырма, этимологик эзләнүләрдә төрки һәм алтай телләрендә тамыр теориясен эшкәртүдә файдалану мөмкинлеге белән билгеләнә.

Төп төшенчәләр: төрки телләр, тарихи-чагыштырма тел белеме, тамыр, нигез, реконструкция, этимология, диахрония, синкретизм, система

Кереш

Тамыр төшенчәсе лингвистикада борынгы һинд грамматикаларында ук кулланылышта булган. Фәнни әдәбиятта иң кечкенә мәгънәви берәмлекне атау өчен *сүз тамыры, тамыр морфема, тамыр сүз, беренчел сүз, этимологик тамыр, төп морфема, тамыр нигез, сүзнең ясагыч формасы, ясагыч нигез, беренчел нигез* һ.б атамалар кулланыла.

«Тамыр нигез» проблемасы төрки телләрдә аеруча үзенчәлекле урын алып тора, чөнки һинд-европа тел гыйлемендә тамыр һәм сүзнең мөнәсәбәте, тамыр белән нигезнең тәңгәл килү мөмкинлегенә карата «тарихи табу» куелган булган [1, 99 б.]. Компаративистикадагы бу стереотип бүген дә саклана. «Тамырлар сүзләргә кадәр булганнар һәм флектив төзелеш барлыкка килгәч, сүз булып оешып киткәннәр», дигән фикерне аеруча А. А. Потебня хуплый. Төрки телләр өлкәсендә эшләүче галимнәр исә, ике сәбәп аркасында мондый табудан азат булалар: беренчедән, синхрон яссылыкта төрки сүзләр мөстәкыйль тамырга һәм башка морфемаларга ирекле аерыла ала; икенчедән, бер иҗекле тамырлар VII гасырга караган Орхон-Енисей язмаларында ук ачык теркәлгән була. «Төрки телләрдә тамырга морфологик элементларның «ябышуы» агглютинация законнарына яраклы рәвештә барган», – дип билгели кыргыз галиме Б. М. Юнусалиев. Аның фикеренчә, «төрки телләрдә тамыр нигез ролендә бер иҗекле сүз генә була ала. Күп иҗекле сүзләрнең хәтта таркалмый торганнары да тамыр нигезгә грамматик күрсәткечләр ялгану аша, яисә ике мөстәкыйль тамырның семантик яктан укмашуы, яисә фонетик «деформациясе» нәтиҗәсендә барлыкка килгәннәр» [2].

Тамыр нигезләр мәсьәләсе буенча басылып чыккан күпсанлы хезмәтләр һәм китерелгән карашлар аның актуальлеге турында сөйли. Төрки тамыр төзелеше турындагы фикерләр төрле елларда О. Бетлингк (1851), Г. Вамбери (1878), В. В. Радлов (1893–1911), В. Банг (1916), Н. Ф. Катанов (1903), Г. Алпаров (1945), Г. Рамстедт (1952), Л. Н. Харитонов (1954), В. Н. Хангильдин (1954), Ж. Г. Киекбаев (1955), А. Зайончковский (1961), В. Котвич (1962), Н. А. Баскаков (1962, 1979, 1988), Н. К. Дмитриев (1962), Г. Дерфер (1964),

Б. А. Серебренников (1965), В. Асланов (1965, 1971), А. М. Щербак (1970), А. Н. Кононов (1971, 1980), Ф. А. Ганиев (1974), И. В. Кормушин (1971, 1991), Э. В. Севортян (1973), Э. Р. Тенишев (1976), В. И. Цинциус (1979), Т. М. Гарипов (1979), К. М. Мусаев (1984), А. Т. Кайдаров (1986), Е. З. Кажибеков (1986), Ж. Манкеева (1991), Н. И. Егоров (1992), Б. О. Орузбаева (1994), А. Г. Шайхулов (2000) һ.б. авторларның хезмәтләрендә чагылыш таба. Аерым алганда, галимнәр бер иҗекле фигыль тамырларның сузыкка тәмамланган [Т+С] тибы булу-булмавы турында бәхәсләшәләр. Бер төркем тюркологлар (мәсәлән, Вл. Котвич) төрки, монгол, тунгус-маньчжур телләре материалын чагыштырма анализлау нигезендә төрки һәм, киңрәк – алтай, телләрендә тамыр төрле типларда – гадидән С, ТС, СТ һәм катлаулы ТСТ, ТСТТ булырга мөмкин, ди. Калган галимнәр (Г. Вамбери, В. В. Радлов, Н. А. Баскаков, А. М. Щербак) фикеренчә, киресенчә, классик типтагы бер иҗекле Т+С+Т тамыры иң борынгы тамыр структурасы тибын тәшкил итә. Бу карашның тарафдарлары уйлавынча, бары тик ТСТ тибы гына (мәсәлән, *sal-*, *bar-*, *kel-* фигыльләре) төрки телләрдә бердәнбер беренчел тамыр була ала. Алар фикеренчә, С+Т тибындагы этимологик тамырның булуы мөмкин түгел. Н.А. Баскаков ике аваздан гына торган тамыр нигезләрнең беренчеллеге мәсьәләсе турындагы теория исбатланмаган, дип билгели [3, 100 б.]. Соңрак чыккан хезмәтләрендә автор, ТС структурасындагы тамырларның борынгы язма истәлекләрдә һәм хәзерге төрки телләрдә сан ягыннан да аз булуы аларның беренчеллегенә каршы дәлил булып тора, ди. Ул төрки телләр өчен ябык иҗекле, башлангыч (анлаут) һәм ахырдагы (ауслаут) тартык аваздан торган тамыр тибы хас булуын аларның кулланылыш ешлыгы буенча 75 % тәшкил итүен дә бер факт буларак китерә [3].

Н. А. Баскаковның фикерләре төрки телләрдә тамыр теориясе турындагы өйрәтмәгә этәргеч булып тора ала. Ул галимнәр өчен эзләнүләрдә я таяну ноктасы, я күзәтүләр нигезендә барып чыгарга тиешле соңгы чик ролен үтәргә хокуклы.

Тикшеренү материаллары һәм методлары

Фәнни тикшеренү материалы булып тюркологиядә һәм алтаистикада тамыр теориясе буенча алып барылган эзләнүләр, фәнни хезмәтләр, сүзлекләр хезмәт итте.

Мәкаләдә тарихи-чагыштырма тел белеменең метод-алымнары, тасвирлама метод кулланылды.

Фикер алышу

Күп кенә төрки тамырларны ТС прототибына торгызу (реконструкцияләү) мөмкинлеген күрсәткән беренче галим В. В. Радлов була. Ул үзенең «Вводные мысли к описанию морфологии тюркских языков» (1906) хезмәтендә төрки сүзләрнең морфологик элементларының керешеп китүе турында өйрәтмә тәкъдим итә. Озын үсеш юлы үткән хәзерге телләрнең күрсәткечләре буенча, төрки сүзләрнең үсеш тарихында аларның «киңәюен» күзәтергә була. Радлов сүзләре белән әйткәндә, «...мы можем далее наблюдать при рассмотрении односложных тюркских основ, что некоторые односложные всеобще распространенные основы вовсе не следует считать корнями; напротив, они возникли из сплавления исчезнувшей основы с каким-либо основообразовательным аффиксом» [4]. Мисал буларак, *баг ~ пак* «завязка», «связка» исемнәрен *-к* аффиксы ярдәмендә Орхон-Енисей язмаларында, «Кутадгу билиг»та теркәлгән *па- ~ ба-* «завязывать» фигыленнән ясалган; *сык-* «сжимать», *сын-* «ломать, разрушать«, *сыт-* «давить» фигыльләрен борынгырак **сы* тамыр нигезеннән ясалган дип күрсәтергә була [5]. Соңрак Радловның бу фикерләренә Э. В. Севортян, А. Н. Кононов кушылалар. Ул гына да түгел, күп кенә очракларда СТ тибындагы икенче тартык аваз да шундый ук схемага эләгә. Мәсәлән, Э. В. Севортянда төрек телендәге *iy-* «согласоваться, подходить, соответствовать, быть к лицу» һәм *uz* «подходящий, приличествующий» сүзләрендәге ахырдагы *y*, *z* тартыклары сүз ясагыч күрсәткечләр булып торалар [4].

Тамырларның таркалу-таркалмавыннан чыгып, Г. Вамбери «тамыр» һәм «нигез» төшенчәләрен аерып карый. Аныңча, «нигез» атамасын куллану аның составындагы «тамыр һәм аңа ялганган ясагычларны аерып карарга мөмкинлек бирә». Тюркологиядә беренчеләрдән булып, ул шушы карашны дәлилле торган 47 нигез китерә.

Төрки тамырның диахрониядәге статусын «таркалмый торган лексема» буларак карау гипотеза гына булып тора. Күп кенә белгечләр билгеләвенчә, хәзерге төрки телләрдә ике, өч иҗекле тамыр нигезләр генә түгел, хәтта бер иҗекле тамыр нигезләр дә агглютинатив үсеш

нәтиҗәсе буларак, кайчандыр мөстәкыйль яшәгән морфологик тел элементлары тәшкил итәләр. Фонетик, морфологик, семантик закончалыклар нигезендә алар шулкадәр бербөтен булып берегеп киткәннәр, бүгенге көндә аларны таркатып булмый [4, 19 б.].

Ж. А. Манкеева терминологиясе буенча тамыр теориясенә динамикада якын килергә кирәк. Тамыр онтологик дәрәҗәдәге берәмлек, шуңа күрә ул даими рәвештә үзгәрешләр кичерергә тиеш.

С, ТС, СТ тибындагы этимологик тамырларның булуы күп кенә эзләнүләрдә бәхәс тудырмый. А. Зайончковский үзенең танылган мәкаләсендә төрки телләрдә беренчел Т+С тибындагы фигыль нигезләрнең яшәеше турындагы тезиска конкрет иллюстрацияләр таба [6, 29 б.]. Автор тарафыннан тупланган материал төрки телләрдә, аеруча язма истәлекләрдә, бер иҗекле фигыль тамыр нигезләрнең ТС тибына караган мисаллары күпсанлы булуын күрсәтә. Үзенең карашын куәтләп, ул 11 тамыр нигез китерә: *ба-* «связывающий»; *йу-* «мыть», *йи-, йе-* «есть», *ку* «охранять»; *ка-* «складывать», *ко-* «поставить»; *са-* «считать»; *сы-* «разрушать»; *сү-* «тянуть»; *ти/ те-* «говорить»; *ту-* «загружать» [6]. К. М. Мусаев билгеләп үткәнчә, А.Зайончковский этимологик тамырны чагыштырма метод ярдәмендә тергезү методикасын эшкәртә [4]. Шул ук вакытта автор барлык фигыль-нигезләрне дә ТС тибына кайтарып бетереп булмый, ди.

А. Н. Кононов фикеренчә, төрки тамырның иң кыска формасы 2 тип белән билгеләнә: С, ТС һәм СТ. Киң таралыш тапкан ТСТ төренә килгәндә, «күп очракларда морфологик анализ өченче элемент (соңгы тартык) фигыльләрдә юнәлеш күрсәткече һәм исемнәрдә сүзьясагыч аффикс була», дип яза. Чынлап та, күп кенә төрки телләрдә, шул исәптән татар, башкорт телләрендә дә, ТСТ тибындагы тамыр сүзләрдә этимологик тамыр һәм юнәлеш мәгънәсен белдергән аффикс аерылган фигыльләр аз түгел. Мисал өчен *кил < *kel (кел), кит < *ket (кет)* кебек мисалларда **ke* тамыры һәм юнәлеш аффиксы аерыла [4, 20 б.].

Төрки телнең иң борынгы диалекты өчен Б. М. Юнусалиев бер иҗекле тамырларның түбәндәге 4 тибын билгели: 1) С: *у* «сон», *о-* «думать», 2) ТС: *са-* «считать», *жү* «грузить», *сы-* «ломать», *бе+н* «я», *би+з* «мы»; 3) СТ: *ат* «конь»; *ал-* «брать», *ас-* «повесить», *аң* «зверь»; 4) ТСТ: *кел-* «приходить», *ке+т* «уходить», *суғ* «вода», *тағ* «гора». Автор ТСТ тибының шартлы булуын билгели, чөнки *җак-, җан-, җал-* кебек хәзерге телләргә караган сүзләр «безнең тарихи грамматика буенча танып белү чикләребез киңәйгән саен» алга таба тагын да таркала алалар» [2].

Хәзерге төрки телләр борынгы тамыр структурасын бүгенге көндә саклап калганнар. Борынгы төрки язма истәлекләрдәге һәм хәзерге төрки телләрдәге тамыр структурасы, нигездә, бер үк типларга кайтып кала. Бу төрки телләрдә тамыр төзелешенең мең елларга сузылган консервациясе, димәк, пратөрки тамырның хәзерге телләрдә структурасы саклануы хакында сөйли [4]. К. М. Мусаевның тамыр турындагы тагын бер фикере яңалык булып тора. Ул тарихи тамырларның теге яки бу сүз төркеменә кертергә мөмкинлек бирә торган күрсәткечләре булмавын ассызыклый.

«Тамыр» төшенчәсе хәзерге төрки телләргә карата тулы, объектив, катгый билгеләмәсен тапмаган әле. Күп кенә тикшеренүчеләр фикеренчә, аның аеруча үзенчәлекле мөһим ягы – тарихи үзгәрүчәнлеге һәм аерым формантларының саклануы яки югалуы. Бу билгеләр А. Н. Кононовның түбәндәге билгеләмәсендә чагылыш таба: «Корень слова – понятие историческое в том смысле, что структура корня изменяется в зависимости от ряда обстоятельств и, в первую очередь, от сохранения или угасания словотворческой способности отдельных формантов» [4]. Мәсәлән, хәзерге төрки телләрдә *bajla-* «связывать» фигыленең ясалышы өчен *baj* «связка, узел» исеме нигез булса, ул үз чиратында, *ba-* «связывать» + *-j /ү-* фигыль ясаучы аффикстан тора; *ögrän-* «учиться» < *ög* “разум” < *ö* «думать»; *sana-* «считать» < *san* «счет» < *sa* «считать» (*san-* «считаться»).

А. Т. Кайдаров фикеренчә, «Төрки тамыр – телнең агглютинатив үсеш нәтиҗәсендәге фоно-морфо-семантик үзгәрешләренә карамастан, үзенең асылын саклап калган иң борынгы, тарихи реаль берәмлек. Ул структур яктан бер иҗектән артмаса, беренчел сүз белән тәңгәл килә. Калган очракларда тамыр телнең ясалма берәмлеге була, анда тамыр статиканы, ә сүз динамиканы күрсәтә» [7, 24 б.].

Г. Х. Алпаров, мәсәлән, «Өч иҗекле тамыр сүзләр бездә юк диярлек, аз. Булганнары да, ныклап тикшереп караганда, я ике сүздән кыскартылган, я ниндидер бер кушымча ялгап ясалган булып чыгалар» дигән фикерен белдерә [8, 58 б.]. В. Н. Хангильдин да «Татар теле

грамматикасы» хезмәтендә түбәндәгечә яза: «Тамыр сүзнең иң төп өлешен – тагын да мәгънәле кисәкләргә бүленә алмый торган кисәген тәшкил итә. Тамыр нигез тарихи яктан тагын да борынгырак, фонетик төзелеш ягыннан чагыштырмача кечерәк күләмдә була. Тамыр нигезнең күпчелеге бер яки ике иҗектән тора» [9, 28 б.].

Димәк, төрки телләрдә беренчел (этимологик, тарихи) тамырларга нигезләнеп ясалган күпсанлы икенчел тамырлар табыла.

Күпчелек галимнәр төрле төрки телләргә караган тамырларның төзелешен тикшергәндә, тамыр лексикасының бер иҗекле булуын билгелиләр. А. Т. Кайдаров төрки моносиллабларның структурасы һәм структур типлары, беренчел һәм икенчел тамырлар, эчке үзгәрешләр / фономорфологик факторлар, бер иҗекле / күп иҗекле, таркалу / таркалмау, мөстәкыйльлек/ иреклелек, тотрыклылык/ тотрыксызлык, семантик үзгәрүчәнлек/ үзгәрмәүчәнлек кебек аспектларын аерып карый. Ул «төрки телләрдә бер иҗекле тамыр нигезләр фикция түгел, ә реаль факт», – дигән фикерне куәтли һәм түбәндәге нәтиҗәләрне ясый:

1. *Тамыр → нигез → сүз* лексик берәмлекләрнең фоно-морфо-семантик структурасында эзлекле рәвештә барган агглютинатив үсеш нәтиҗәсе буларак, эчке яктан дифференциацияләнә торган чиктәш буыннннар (сылтамалар) тәшкил итәләр;

2. Тарихи тамырлар үзләренең төзелеше буенча күпчелек очракта бер иҗекле булалар: бүгенге көндә очраган бер иҗекле тамырлар арасында иң борынгы һәм беренчел типлар С (сузык), ТС (тартык + сузык) булган, ә СТ, ТСТ, СТТ, ТСТТ типлары – алга таба барган агглютинатив үсеш нәтиҗәсе;

3. Төрки бер иҗекле тамыр нигезләр ясалма тел берәмлекләре эчендә генә түгел, ә гомумән, кайчандыр телдә яшәгән ваграк морфемаларга таркала алалар;

4. Төрки бер иҗекле тамырлар хәзерге телләрдә үзаллы һәм «консервацияләнгән, этимологик караңгы, үле» формалар буларак ясалма нигезләр эченнән аерып алынырга мөмкин;

5. Төрки бер иҗекле тамыр нигезләргә гомумтөрки һәм аерым тел вәкилләрендә фономорфологик закончалыкларга яраклы рәвештә структур үзгәрүчәнлек һәм вариативлык хас;

6. Төрки бер иҗекле тамыр нигезләргә семантик яктан эчке һәм тышкы факторларга бәйле булган даими үзгәреш, үсеш хас. Бер төркем тамырларның үзаллы лексик мәгънәсе юк, аларның беренчел, гомум этимологик мәгънәсе генә билгеләнә, һәм ул мәгънә сүз төзелешенең үсешенә яраклы һәрвакыт эчке дифференциация, конкретлаштыруга дучар ителеп торган [7, 35 б.].

А. Т. Кайдаров аерым төрки телләрдәге моносиллабларның тулы корпусын булдыру һәм аны фәнни яктан тирәнтен тикшерү гомум төрки тамыр теориясен эшкәртү өчен нигез булып торуын билгели. Автор, үзе эшкәрткән теориянең принципларына таянып, казах телендәге бер иҗекле тамыр нигезләрнең сүзлеген төзи. Сүзлек мәкаләсенең башында бер иҗекле тамыр нигезләр тора, алар казах алфавиты буенча китереләләр; рус теленә тәрҗемәләр гадиләштереп, гомумиләштереп бирелгән. Гомоген тамырның барлык ясалмалары бер ояда, >, < тамгалары аша күрсәтелә. Бер семантик ояга омоним-тамырлар берләштерелә [7, 35 б.]. Мисал өчен, казах теленең бер иҗекле тамыр нигезләр сүзлегеннән өзек китерик:

*кай [qaj] I (вопрос: какой?, когда и др.): *кайда* < *кай+да* где, кайсы < кай+сы который который, какой…

*кай- [qaj-] II (синкретик: поворачивать, повернуть назад, откинуться назад, выгнуться // обратный, противоположный; зад, задняя часть, задний, западный): *кайкы* < *кай+кы* вогнутый, откинутый назад; *кайыр-* < *кай+ыр-* отворачивать, поворачивать; возвращать обратно; *кайт-* < *кай+т-* возвращаться уходить, приходить обратно; отходить. Чаг.: борынгы уйг.: обратиться назад, идти обратно, возвращаться; чув.: *кай* зад, задний, запад.

*кай [qaj] III (нечто застывшее, затвердевшее, затянувшееся пленкой, коркой): *каймак* < *кай+мак* сметана.

*кай- [qaj-] IV: *кайна* < *кай+на* кипеть; күчерелмә м. бурлить, бушевать;

*кай- [qaj-] V (синкретик покрывать, обгулять, покрытая/ огулявшая самка животных: *кайы* < *кай+ы* быть покрытой самцом. Обгуляться (о верблюдице);

*кай [qaj] VI (нечто скользкое, скользящее, плавающее по поверхности воды, по воздуху): *кайык* < *кай+ык* лодка. Чаг. кырг. телендә *кайы* скользить по воздуху; по поверхности воды (о плоском предмете) һ.б.

*кай [qaj] VII: *кайрак* < *кай+рак* точильный брусок, точило;

*кай [qaj] VIII (родственное отношение по женской линии): *кайын* < *кай+ын* родня жены; чаг.: *кат* < *кат+ын*; борынгы төрки *qad* близкий, кровный родственник (МК).

*кай [qaj] IX (нечто связанное с резанием, обрубанием, кромсанием, разрезанием): *кайшы* < *кай+шы* ножницы... Чаг. *кый* > *кыйкала-, кыр-* > *кыршы...*

*кайт- [qajt-] возвращаться, вернуться обратно. Чаг.: *кай II > кай+ыр > кай+тар- [6, 235-236 б.].

Сүзлек барлык төрки телләрнең лексик байлыгын системалаштыру өчен һәм этимологик эзләнүләр өчен база булып тора.

И. В. Кормушин «*Qa* тамырының алтай телләрендә лексик-семантик үсеше» дип аталган мәкаләсендә **qa* тамыры буенча төрки телләрдән һәм монгол, тунгус-маньчжур телләреннән чагыштырма яссылыкта тикшергән өстәмә материаллар китерә. Авторның бу хезмәтендә бүгенге көн күзлегеннән караганда таркалмый торган төрки сүзләрдәге тамыр нигезнең тарихи яктан формаль һәм семантик үсеше нәтиҗәсендә үсеше турындагы фикерләре дәлилләнә.

Мәхмүд Кашгарый тарафыннан **qa* фигыле ягма кабиләсе сөйләшендә теркәлгән, чигиләрнең җирле сөйләшендә шул ук мәгънәдә *qala* формасы кулланылуы билгеләнә [10, 13 б.]. Бу фигыльнең иң борынгы мәгънәсе якут һәм ногай телләредә сакланган: якут *xala* «салу, нәрсәгәдер берәр нәрсәне кертеп кую, йөкләү», ногай *кала* 1) «кушу, салу», 2) «тергезү, төзү». *-la-* элементы *qala* фигылендә аффикс дип санарга була; Һинд-Европа телләрен тикшерүче фәндә мондый элементларга карата «детерминатив» дигән термин кулланыла.

Qa тамырының борынгы истәлекләрдә һәм хәзерге төрки телләрдә киң чагылган *qat* фигыле белән чагыштырсак, *-t* элементының киңәю рәвеше мәгънәсен алганын ачыклыйбыз. *Qat* фигыленең семантикасы алга таба үсеш ала; ул «ике нәрсәне бергә кушу, җыю» мәгънәсен генә түгел, ә төрек телендәге кебек «кушу, өстәү» (нәрсәнедер нигез итеп алып, аңа өстәү, кушу), «бутау» (төрле әйберләрне кушу, гадәттә, измә турында) мәгънәләрен ала. Башкорт, якут, казах телләрендә *кату* фигыле үзенең мәгънәсен түбәндәгеләрдә махсуслаштырган: «бөтерү, әйләндерү, эрләү (җепне)», ягъни җепләрне бергә кушу һәм башкаларны билгеле бер рәвештә бербөтенгә китерү. Күрсәтелгән мәгънәдән башка башкорт һәм ногай телләрендә семантиканың конкретлашуы түбәндәге мәгънәне китереп чыгарган: «заправлять, делать приправу пище»: *Ашка корот катыу* (ашка корт салу). Шулай ук төрек телендә *katik* «ипигә тәмләткеч», татар телендә аш тәмләткечен аңлата.

Каралган сүзләр оясына *qar* фигыле кертелергә тиеш. Мәхмүт Кашгарый *qar* һәм *qat* фигыльләренең синонимлыгын – мәгънәви тиңдәшлеген билгели. Югарыда китерелгән *qat, qar* фигыльләренең мәгънәләрендәге аерма төрле төрки телләрдә бары тик башлангыч, беренчел мәгънәнең махсуслашуы белән аңлатыла ала. Ул фигыльнең лексик эчтәлегенә яңа төсмерләр кушылуда – хәрәкәт эшләү үзенчәлекләренә һәм хәрәкәтнең объектлары үзенчәлекләренә ниндидер өстәмә күрсәтмәләрдә күренә [10, 16 б.].

Qa-, qala-, qat- һәм *qar* фигыльләренең бер тамырга килүен, ә *-la, -t* һәм *-r* элементларын семантик аерымлану нәтиҗәсендә тамыр белән кушылган формативлар дип исәпләргә була, дип билгели И. В. Кормушин.

Qal, qat, qar, qap базалары белән берләшкән төрки сүзләр ачык рәвештә тышкы белдерүче ягы һәм категориаль, лексик эчтәлекләренең мөстәкыйль булуларына карамастан, аларның семантикасы уртак булуларын ачыклыйбыз. Күрсәтелгән берәмлекләрнең күплекне, җыюны күрсәтүе бу сүзләрдәге *qa* тамыр элементының уртак булуы белән бәйле. Димәк, тамырдагы икенче тартык авазлар аффикслар яки формативлар булалар. **Qa* тамырына килгәндә, модификацияләрнең бертөрлелеге анык. Ул билгеле бер «семантик ингредиентның» кабатлануында – кушу-өстәү-бутау мәгънәсе, нәрсәгә дә булса юнәлү, хәрәкәттәге кушылу, берләшү һәм бу предметларның бердәм күплеген билгеләүдә ачыла [10, 29 б.].

Э. З. Кажибеков, бер иҗекле тамырлар турындагы теорияне алга таба үстереп, төрки телләрдәге тамыр нигезләр гомогенлыгының төп чыганагы булып, мәгънәләрнең синкретик, каузатив характеры, борынгы сүзләр семантикасының комплекслы булуын күрсәтә. Борынгы сүзләр телнең күпгасырлык эволюциясеннән соң гына үзләренең лексик-грамматик мәгънәләрен конкретлаштыралар һәм морфологик яктан мөстәкыйль сүз төркемнәре булып формалашалар. Ләкин «иң элек аларның чикләре бик ачык итеп билгеләнми» [11, 44 б.].

Төрки телләрдә сүзнең морфологик үсеше телдә булган лексемаларның мәгънәләрен

беркетә. Сүз төркемнәре синкретизмы мәсьәләсен чишү формалар һәм мәгънәләр эволюциясе барышын күзәтергә мөмкинлек бирә.

Тамыр нигезләрнең барлык вариантлары да кинәт килеп чыкмаган, алар гомумтөрки үзәк лексикасы үсешенең закончалыклы, һәрбер төрки телнең фонологик структурасына һәм тарихи формалашкан артикуляцион базаның йөртүчеләренә ярашкан күренеш булып тора. Аларның, беренче карашка, буталчык булып күренгән ясалышы чынында авазларның бер-бер артлы күчешен, тирбәлешен һәм рефлектор чагылышларын тәшкил итәләр [7, 69 б.].

Төрки телләрдә [й] тартык авазы чиратлашуы нәтиҗәсендә ясалган тамыр нигез вариантлары киң таралган. Борынгы заманнан алып гомум чыганаклы, ләкин охшаш булмаган фонетик структуралы мондый лексик берәмлекләр төрле семантик эчтәлеккә ия булырга мөмкиннәр. Әлеге фикер татар теленең этимологик сүзлеге авторы Р.Г. Әхмәтьянов һәм башкорт галиме Э.Ф. Ишбердин хезмәтләрендә дә билгеләнә. Генетик яктан уртак булган *йат- ~ йад- ~ йаз- ~ йаз- ~ йар- ~ йас- ~ йал- ~ йай-* фигыль тамырлары хәзерге төрки телләрдә киң семантик кырга ия: «лежать» – «распространять(ся)» – «расширять(ся)» – «расправлять» – «растекаться» – «расстилаться» – «расширять(ся)» – «устанавливать» – «строить» – «создавать» – «рассекать» – «расколоть»... Тамырдагы авазларның борынгылыгын аның борынгы төрки язма истәлекләрендә үк чагылышы күрсәтә: *йат-* «лежать, класть, расстилать» – *йад-* «разносить, распространять, раскладывать, разливать» – *йаз-* «распространять, раскладывать, расстилать», *йаз-* «развязывать, распускать, распускаться, растекаться» – *йар-* «рассекать, расщеплять» – *йас-* «распускать, рассеивать, устанавливать, спускать» – *йал-* «вспыхивать, воспламеняться» – *йай-* «рассеивать, колебать, трясти, полоскать». Татар телендә бу фонетик чиратлашу үзенчәлекле чагылыш тапкан: *йат-* «лежать» – *йаз-* «расправлять, выпрямлять» – *йар-* «расколоть, расщеплять» – *йәй- (җәй-)* «раскинуть, расстилать, растекаться». *Йал-* тамыры ясалма нигезләрдә очрый: *йал-кын* «пламя, *йал-пак* «плоский, сплющенный», *йал-кау* «ленивый» < *йат-как* «любящий лежать»; *йас-а* «сооружать, делать, устраивать» [12]. Димәк, сүзнең фонетик структурасының үзгәреше анын семантик эчтәлеге белән тыгыз бәйләнгән, шуңа күрә татар теленең фонетикасындагы мөһим тарихи процессларны тикшерү тарихи лексикология предметына туры мөнәсәбәттә тора.

Гомоген сүзнең мәгънәләре бер үк күренешнең төрле якларын (эшнең исемен, урынын, нәтиҗәсен, коралын, предметын һәм эш / процессның башка атрибутларын) билгелиләр. Шушы фикергә яраклы кайбер мисалларга тукталыйк.

Татар телендә *аң* сүзе берничә мәгънәгә ия: 1. Кешегә хас буларак, чынбарлыкны фикерләп кабул итү, уйлый белү сәләте. 2. Кеше миендә чынбарлыкның, кешенең барлык психик эшчәнлегенең чагылыш процессы. 3. Аек караш, акыл; белем, аң-белем. *Аң-* сүзе фигыль тамыры булганда түбәндәге семантиканы белдерә: 1. Нәрсәне дә булса төшенү, эчтәлеген, мәгънәсен ачыклау. 2. Бәяләү, тану. 3. Уйлау, күз алдына китерү, күзаллау [13].

**aŋ-* «думать», «размышлять»; «помнить», «припоминать», «понимать» ↔ **aŋ* «ум», «сознание», «разум»; «восприимчивость», «понятливость», «мысль» һ.б. гомоген тамыр борынгы һәм хәзерге төрки телләрдә очрый [5, 46 б.].

Хакас **oŋna-*, төньяк-алтай **oŋno-*, һәм шулай ук **onga-* «знать», «понимать» төрки **aŋla-* белән беррәттән «*а:ң ~ аң ~ ан* һәм *ой* «мысль», «ум» арасында туры бәйләнешне ачыкларга ярдәм итә. Шуның турында ук *ойан-*га параллель булган *оңдан-* «очнуться», «проснуться», «пробудиться», «опомниться» формасы сөйли». Шулай ук бу бәйләнеш башка телләрдә дә күренә: кыргыз **ojγor-* «предполагать, умозаключать», хакас **oŋar-* «понимать, разуметь», казах, каракалпак **aŋγar-* «понимать, догадываться». **es, *uq* гомоген тамырларындагы кебек үк, **aŋla-* дериватының мәгънәләре арасында «понимать» һәм «слушать» мәгънәләрен дә аерып чыгарырга мөмкин [11, 48 б.].

ТСТ тибына караган мисалларга күзәтү ясасак, **küj* ↔ **kün II* тамырларының синкретизмын күрергә була. Борынгы төрки телләрдә **köj- ~ *kön- ~ *küj-* «гореть», «сжечь» фигыль формалары мәгълүм [5, 312, 314, 325, 646 б.]. Борынгы **kön-*, мәсәлән, төрк. **kön-ük-* «становиться загоревшим» фигылендә барлыкка килгән [11, 60 б.]. **küj-* «жечь», «припекать», «гореть» белән **kün-* охшашлыгы шул ук тәңгәллекләрне үз эченә алган, икенчел нигезләр ярдәмендә дә аңлатыла. Мәсәлән, ног. **qujas ~ *qÿjas* «солнце», «место, освещенное

солнцем»; чаг. *qujas; башк., тат. *кояш*, узб. *қуёш*, уйг. *қуяш* һәм *künäš* «солнце» [5, 327 б.]; төрек **qüneş* «солнце», чув. **χəvɛl* «солнце», төрк. **kunal* «солнце» һ.б. Татар диалектларында **kujas* «солнце» белән беррәттән шулай ук **kön* «солнце» дә мәгълүм. Шулай ук ул кушма сүзләр составында да кулланыла: *көнчыгыш, көнбатыш.*

Төрки телләрдә тамыр теориясен эшкәртүдә Уфа мәктәбе аерым бер урын алып тора. Кардәш телләр киңрәк яссылыкта – урал-алтай телләре гаиләсенә караган материалда тикшерелә.

Җ. Г. Киекбаев билгелелек-билгесезлек теориясе нигезендә сүз формаларының күрсәткечләренең тамырга бер-бер артлы ялгануы нәтиҗәсендә билгесездән билгелегә таба үсешен исбатлый. Тел баскычларының һәрберсендә – фонетикада, морфологиядә, лексикада, синтаксиста билгелелекне һәм билгесезлекне белдерүче махсус чаралар бар. Тамыр теориясе ягыннан караганда, галимнең фонетик дәрәҗәдә, ягъни авазларның билгеле бер грамматик, семантик мөмкинлекләре булуы турындагы фикерләре кызыклы. Башкача әйтсәк, сүзләр гадидән катлаулыга, билгесездән билгелегә таба агглютинация принципларына яраклы үсеш юлы үткәннәр. Мәсәлән, *лар*- күплек кушымчасы тарихи үсештә берничә этап кичергән: *-л-* > *-ла-* > *-лар.* Һәр этапта күплек мәгънәсе авазларның (фонетик берәмлекләрнең) мөмкинлекләре исәбенә тагын да ачыграк, аныграк белдерелә. Монда, мәсәлән, *-а* күрсәткеченең күплек, киңлек, билгесезлек белдерү мөмкинлеге аның акустик яктан иң киң сузык булуы белән аңлатыла. Шушы ук принцип тамырлар составында булган тартыкларны да, бигрәк тә СТ, ТСТ тибындагы тамырларда, грамматик формант буларак аерып карарга мөмкинлек бирә.

Т.М. Гарипов хезмәтләрендә Идел-Урал буе кыпчак телләренең синхрон һәм диахрон сурәтләмәсе китерелә.

Уфа мәктәбе тамыр нигезләрне тикшерүдә системалылык принципларына таяна, тел берәмлекләренең синопсисын һәм таксономиясен төзү буенча эш алып бара.

Танылган тюрколог, профессор А. Г. Шайхулов Идел-Кама-Урал этнолингвистик регионындагы телләр материалын идеографик парадигматикада тикшерә. Ул үзенең хезмәтләрендә гомумтөрки, ареаль лексикага һәм киңрәк алтай телләренең лексик берәмлекләренә дә мөрәҗәгать итә. Галим тарафыннан «Идел-Кама-Урал этнолингвистик регионының төрки, монгол, фин-угор һәм индоевропа (славян) халыкларының рухи культурасын фәнни-тикшеренү (уку) вузара лабораториясе»ндә тупланган диалекталь, хәзерге телләргә караган миллионнан артык апеллятив берәмлек теоретик күзәтүләр өчен нигез булып тора. Системалы караштан чыгып, А. Г. Шайхулов кыпчак телләренең бер иҗекле тамырларын «Табигать (җансыз, җанлы)», «Кеше» (кеше физик-биологик зат буларак», «Кеше эмоциональ, психик, хисси, аңлы зат буларак»), «Җәмгыять», «Танып белү» когнитив сфералары кысаларында тикшерә. Бер яклап, автор фикеренчә, «кардәш телләргә караган тамыр нигезләрнең синопсис рәвешендә бирелүе аларда кеше тарафыннан әйләнә-тирәне танып белү, сүздә чагылдыруның үзенчәлекле якларын ачарга мөмкинлек бирә» [4, 179 б.]. Икенче төрле әйткәндә, этимологиянең нигезендә, беренче чиратта, тамыр нигезләрне системалаштыру ятарга тиеш. Икенче яклап, А. Г. Шайхулов, бер иҗекле тамырлар турындагы танылган тюркологларның фикерләрен дәвам итеп, татар, башкорт телләрендәге бер иҗекле тамырларның фонологик комбинаторикасын, семантикасын системалы караш чикләрендә тасвирлауга ирешә.

И. С. Насипов хезмәтләрендә татар телендә фин-угор телләреннән кергән алынма сүзләр системалаштырыла [14].

Димәк, тел, безне уратып алган чынбарлыкның объектив чагылышы буларак, билгеле бер комбинатор закончалыклар, схема, модель, матрица, парадигмалар рәвешендә яши. Бүгенге көндә, күп кенә галимнәр билгеләвенчә, лингвистикада «дөньяны синергетик билгеләү» өстенлек ала. Телнең лексик-семантик системасын тикшерү дә яңа аспектларда алып барыла. Синергетика нигезендә дөньяның бердәмлеге һәм килешүчәнлеге, бөтен нәрсәнең бәйләнеше идеясе ята: «Галәмнең һәр кечкенә берәмлеге – үзенең һәм гомум яшәеш белән билгеләнгән (җанландырылган), универсумдагы барлык нәрсәләр белән бердәм яралган үзенә күрә бер дөнья» [15, 146 б.].

Дөньяның мондый бөтенлеге һәм бердәмлеге телдә беренчел тамыр нигез белән билгеләнгән этимологик оялар рәте, генетик парадигмалар аша тасвирлана. Безнең хезмәтләрдә алтай телләре гаиләсенә караган төрки, монгол,

тунгус-маньчжур телләрендә табылган уртак тамыр нигезләрнең кайбер этимологик оялары тикшерелә. Мәсәлән, борынгы төрки сүзлегендә теркәлгән этимологик *toɣ- тамыры түбәндәге семантик «буыннардан» тора: toɣ- I. 1. рождаться, возникать, появляться. 2. «восходить (о светилах) (чаг.: төрки, монгол, тунгус-маньчжур төркемнәрендә: tuɣ знамя «нечто развевающееся; поднимающееся»); toɣ- II. «подниматься, вздыматься (о пыли) »; tuɣ- II. «преграда, завал, запруда; заслонка, задвижка» → tuɣ+la- «закрывать, заделывать» [5, 584 б.]. Этимологик toɣ- < to тамыры (фонетик вариантлары tï ~ tu ~ tü ~ tö ~ tä) аерым телләрдә түбәндәге рефлекслары күзәтелә: 1) тат., башк.: *ту-, тыу-* «рождаться, возникать, появляться», чув.: *тух-* «явиться, показаться, возникнуть»; монг. *төрө-х* «рожать» < *тү-рих* «выкидывать, выбрасывать», чаг.: *тү-рс* «икра», тат., башк.: *туг-ан* «родственник; родной», *ток-ым* «поколение; порода»; калм.: *тохм* «род, происхождение», *туг-улах-* «рождать (о животных)», эвенк.: *туу-* «телиться; выводить птенцов», *ту-уэн* «двоюродный», сол.: *ту-ни* «двоюродные братья», нег.: *тув-эн* «дети женщин из рода матери; одного рода», *ту-рул* «родственник», сол.: «перерождение»; монг.: *tu-run* «внук», *торон* «родство; родня»; т. диал.: *ту-мача, то-мачей* «родные»; 2) монг. *тоос*, бур. *тоо-һон* «пыль (пыльный туман, пыль поднятая)», чаг.: *тоо-ро-г* «пыль» < *тог-ориху* «окружать, обступать со всех сторон»; ма.: *дувэ* «конец», *дуб-э* «конец, вершина, острие, верх, устье»; 3) төрки: *ток-та ~ тукта; тыгыл* «преграждаемое; накрываемое, покрываемое; противоположность, противоречие; нетронутость, совершенство, абсолют; закрытый, замкнутый, *түг-әрәк* «замкнутость, круг»; тат., башк.: *туг-ар-* «распрячь»; башк.: *ток-ан*, чув.: *тав-а* «узел, петля»; монг.: *тох-ох-* «седлать, накидывать потник», *ту-ку-* «седлать», ма.: *тох(о)-* «запрягать; обшивать невод»; борынгы төрки.: *туг-ун* «узел», монг.: *тунг* «пришивная петля на платье, пробой, скоба», *ту-на* «завязка»; уд.: *туһ-и-* «удовлетворить» [16]. Этимологик оя эчендәге лексик берәмлекләргә, уртак тамыр нигезнең үсеше белән бәйле булганга күрә, мәгънә бөтенлеге хас. Ләкин бу мәгънә бөтенлеге системалы бәйләнешләргә яраклы рәвештә әйләнә-тирә дөньяның (табигать, кеше, җәмгыятьнең) төрлелеген дә үз эченә ала.

Нәтиҗәләр

Сүзнең тамыры иң гади, кыска һәм шул ук вакытта мөһим берәмлек буларак, тел феноменының үзе кебек үк бик борынгы катламны тәшкил итә. Аннан башка хәзерге телләрнең генетик кардәшлеген, лексик фондның «гомоген»лыгын ачыклау мөмкин түгел. Күп гасырлар буена сузылган сүз иҗат итү дә тамырга нигезләнә.

Төрки тел белемендә тарихи тамырларның табигате турында фикерләр каршылыклы. Тамыр нигезләрнең төзелеше, структур типлары турындагы эзләнүләр ике юнәлештә алып барылган. Бер яклап караганда, тарихи тамырның, аеруча ТСТ тибының бөтенлеге билгеләнсә, икенче яклап, аның агглютинация процессларына яраклы үсеш этаплары үтүе күрсәтелә. Тамыр нигезләрнең семантик билгеләре дә мөһим аспектларның берсе булып тора. Монда тамыр нигезләрнең мәгънәсе үзгәреше, үсеше юнәлешләре, беренчел, этимологик тамыр мәгънәсенә хәзерге телдәге лексик берәмлекләрнең мәгънәсе мөнәсәбәте тикшерү предметы булып тора. Хәзерге тел белемендә тамыр нигезләрнең статусы яңа парадигмаларга яраклы системалылык, синергетика принципларына таянып тикшерелә. Димәк, тамыр сүз, этимологик тамыр, тарихи тамыр мәсьәләләре бүгенге көндә дә әле ачык булып кала бирә.

Әдәбият

1. *Тимирханов В. Р.* Имяславие и лингвистика корня. М.: МАКС Пресс, 2007. 248 с.
2. *Юнусалиев Б. М.* Развитие корневых слов в киргизском языке: дис. ... докт. филол. наук. М., 1953. 38 с.
3. *Баскаков Н. А.* Историко-типологическая фонология тюркских языков. М.: Наука, 1988. 207 с.
4. *Шайхулов А. Г.* Структура и идеографическая парадигматика односложных корневых основ в кыпчакских языках Урало-Поволжья в континууме ареальной, межтюркской и общетюркской лексики. Уфа, РиО БашГУ, 2000. 490 с.
5. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969. 677 с.
6. *Зайончковский А. К.* К вопросу о структуре корня в тюркских языках: Глагольные основы моносиллабического (односложного) типа С+Г (согласный+гласный) // Вопросы языкознания. 1961. № 2. С. 28–35.
7. *Кайдаров А. Т.* Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата: Наука, 1986. 328 с.
8. *Алпаров Г. Х.* Сайланма хезмәтләр. Казан, 1945. 145 б.

9. *Хангильдин В. Н.* Татар теле грамматикасы: Морфология буенча очерклар. Казан: Таткнигоиздат, 1954. 335 б.

10. *Кормушин И. В.* Лексико-семантическое развитие корня *qa в алтайских языках // Тюркская лексикология и лексикография. М.: Наука, 1971. С.11–13.

11. *Кажибеков Е. З.* Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках (явление синкретизма). Алма-Ата: Наука, 1985. 272 с.

12. *Әхмәтьянов Р. Г.* Татар терминологиясенең тарихи чыганаклары. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. 174 б.

13. *Халиуллина Н. У., Шайхулов А. Г.* Тюркские языки Урало-Поволжья в контексте алтайского языкового сообщества (опыт лексико-семантического и идеографического словаря): словарь. Уфа: Восточный ун-т, 2004. Ч. I. 226 с. Ч. II. 272 с.

14. *Насипов И. С.* Опыт систематизации финно-угорских заимствований в татарском языке. Казань: ИЯЛИ, 2009. 233 с.

15. *Пятаева Н. В.* Антропоцентрический и системоцентрический принципы лингвистики в динамическом исследовании лексических гнезд. Уфа: Гилем, 2006. 280 с.

16. *Халиуллина Н. У.* Семантическая реконструкция корневых основ в этимологическом гнезде (на материале языков алтайской семьи) // Гуманитарные науки и образование. 2016. № 2 (26). С. 130–135.

Шартлы кыскартылмалар:

ДТС – Древнетюркский словарь

МК – Мәхмүт Кашгарыйның «Диване лөгат-эт төрк» сүзлеге

Чаг.: – чагыштыр

Тат. – татар теле

Башк. – башкорт теле

Чув. – чуваш теле

Монг. – монгол теле

Ма. – маньчжур теле

АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ КОРНЕВЫХ ОСНОВ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Нурия Усмановна Халиуллина,
Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы,
Россия, 450000, г. Уфа, ул. Октябрьской революции, д. 3а,
nurkha@yandex.ru.

Ильшат Сахиятуллович Насипов,
Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы,
Россия, 450000, г. Уфа, ул. Октябрьской революции, д. 3а,
nasipov2021@yandex.ru.

В данной статье дается обзор различных направлений в тюркском языкознании, связанных с исследованием корневых основ.

В работе исследуются взгляды известных тюркологов о структуре корневых основ, морфологических особенностях, семантических признаках. Первичные корни, как наиболее простые, наименьшие и в то же время важные единицы, составляют очень древний слой, как и сам языковой феномен. Их сбор, систематизация сегодня является одной из актуальных задач исследования истории языка.

Теоретическая и практическая значимость научно-исследовательской работы определяется возможностью использования основных результатов в сравнительно-исторических, этимологических исследованиях, при разработке теории корня тюркских и алтайских языков.

Ключевые слова: тюркские языки, сравнительно-историческое языкознание, корень, основа, реконструкция, этимология, диахрония, синкретизм, система